

dr hab. Renata Bura
Instytut Filologii Słowiańskiej
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

UNIwersytet warszawski
WYDZIAŁ POLONISTYKI
wpłynęło dnia 12.08.2020r.

RECENZJA

rozprawy doktorskiej pana **mgra Macieja Mętraka**

pt. *Mapa świata z jarmarcznej ulotki – czeska dziewiętnastowieczna twórczość kramarska w perspektywie etnolingwistycznej* (Warszawa 2020, ss. 384)

Opracowanie problematyki sygnalizowanej w tytule rozprawy stanowi zadanie skomplikowane i pracochłonne, a przede wszystkim wymaga wielostronnego przyjrzenia się opisywanym zagadnieniom. Pan mgr Maciej Mętrak podjął je w pełni świadomy trudu: 1. przejrzenia i selekcji bogatej bibliografii dotyczącej wielu zagadnień szczegółowych, m.in. czeskiej (i słowiańskiej) twórczości ludowej, teorii JOS oraz językowego obrazu poszczególnych elementów opisywanej rzeczywistości; 2. żmudnego gromadzenia materiału źródłowego (z około 2800 pojedynczych druków); 3. analizy materiału prowadzącej do rekonstrukcji a) autostereotypu podmiotu oraz b) językowo-kulturowego obrazu świata, opartego na dwóch podstawowych kategoriach stereotypów: obrazach „innych” – mieszkańców świata ziemskiego oraz „innych” – mieszkańców nieba i piekła. Już na wstępie pragnę zaznaczyć, że z wszystkich zadań Doktorant bardzo dobrze się wywiązał.

Wielostronna obserwacja materiału źródłowego wymagała od Autora rozprawy ogromnej dyscypliny i znalazła swoje odbicie w logicznym układzie pracy. W dość obszernym Wstępie (traktowanym jako rozdział 1.) pan mgr Mętrak przedstawia cel i założenia pracy, a także przyjęte zasady analizy i opisu materiału źródłowego. Co więcej, objaśnia pojęcia pojawiające się w tytule pracy, a więc takie jak *twórczość kramarska*, *mapa mentalna* oraz *etnolingwistyka*. W tej części pracy omówione zostały również kwestie teoretyczne dotyczące koncepcji językowego obrazu świata (JOS) i stereotypu. Przedstawione zostały one dość ogólnie, bez szczegółowych, głębszych analiz. Początkowo budzić to może pewien niedosyt, jednakże lektura tego podrozdziału oraz zaprezentowana analiza materiału

źródłowego dowodzą, że Autor dobrze orientuje się w literaturze przedmiotu oraz zna źródła i metody badania JOS.

Recenzowana rozprawa w swej strukturze dzieli się na dwie części. Pierwsza z nich, obejmująca rozdziały 2. i 3., omawia twórczość kramarską w kulturze czeskiej, natomiast druga (rozdziały 4. i 5.) zawiera analizę materiału źródłowego.

Rozdział 2. poświęcony został problemom badania literatury kramarskiej. Na wstępie Doktorant czyni pewne ustalenia terminologiczne (rozdzielenie określeń *kramarski*, *jarmarczny* i *odpustowy*, a także *pieśń kramarska* i *druk kramarski*). W dalszej części przedstawia stan badań i literaturę przedmiotu, przy czym podkreślić należy, że Autor nie ogranicza się wyłącznie do opracowań literaturoznawczych i historycznych, ale prezentuje również te zajmujące się np. oprawą graficzną druków czy w przypadku najnowszych publikacji – związane z konkretnymi wystawami i kolekcjami muzealnymi twórczości kramarskiej. W tym rozdziale znalazł się także opis przyjętej podstawy materiałowej – określono jej ramy ilościowe (około 2800 druków), czasowe (głównie teksty dziewiętnastowieczne i 12 druków osiemnastowiecznych) i geograficzne (druki „morawskie”, a właściwie druki z morawskich kolekcji). Tu poczynić należy uwagę, że na s. 39 Autor informuje: „Zaznaczony w tytule pracy wybór tekstów z morawskich zbiorów podyktowany jest...”, co nie znajduje jednak potwierdzenia w tytule pracy. Ponadto w rozdziale wstępnie zarysowano twórczość kramarską, a także jej podział tematyczny na: pieśni religijne, kontemplacyjno-modlitewne, narracyjne, nowiniarskie itd.

Pełny opis twórczości kramarskiej i jej fenomenu w kulturze czeskiej znajduje się w rozdziale 3. Doktorant przedstawia korzenie i etapy rozwoju twórczości kramarskiej, a także jej „uczestników”: autorów, wydawców i odbiorców. Ponadto zwraca uwagę na znaczenie druków kramarskich jako źródeł historycznych i przedmiotów kultury materialnej. Całe zjawisko prezentuje na szerszym tle – słowiańskim i zachodnioeuropejskim (a właściwie niemieckim). Warto tutaj przemyśleć zmianę kolejności poszczególnych treści – wydaje się, że podrozdziały dotyczące etapów rozwoju czy autorów i odbiorców powinny się pojawić nieco wcześniej. W tej części rozprawy pan mgr Maciej Mętrak pomija pewne opracowania encyklopedyczne, jakim jest np. *Encyklopedie literárních žánrů* (Dagmar Mocná, Josef Peterka i in., Praga-Litomyšl 2004), jednakże zarówno rozdział 2., jak i 3. pokazują, że Autor zaznajamia odbiorcę z szeroką literaturą dotyczącą czeskiej twórczości kramarskiej, przy czym nie opiera się tu wyłącznie na publikacjach czeskich, ale również polskich, a ujęcie zagadnienia ma charakter interdyscyplinarny. W tym miejscu warto zwrócić uwagę na paratekst rozprawy, jakim są przypisy dolne zawierające ważne informacje uzupełniające.

Odnosi się to do całej pracy, ale zwłaszcza w tej jej części przypisy stanowią cenne dopełnienie i przybliżenie ważnego dla kultury czeskiej zjawiska, jakim była twórczość kramarska. Drugim ważnym dla tej części rozprawy elementem są umieszczone pomiędzy rozdziałami ilustracje (np. stron tytułowych, wnętrza druku oraz całych druków, winiet i ornamentów, a także drzeworytów pokazujących życie jarmarczne), które nie są tylko i wyłącznie ciekawym urozmaiceniem pracy, ale stanowią ważne dane etnograficzne, do których Autor się w pracy odwołuje (niekiedy również w trakcie analizy materiału źródłowego), realizując tym samym założenie, że pełna rekonstrukcja językowego obrazu świata uwzględniać powinna także kontekst pozajęzykowy czy używając określenia Jerzego Bartmińskiego – dane „przyjęzykowe”.

W części drugiej, analitycznej pan mgr Maciej Mętrak koncentruje się na przedstawieniu wybranych elementów rzeczywistości opisywanej w pieśniach i drukach kramarskich. W zaproponowanym opisie świata ujmuje dwa aspekty: przestrzenny, czyli porządek świata ludzkiego, oraz ontologiczny – metafizyczny porządek świata. Pierwszy z nich (rozdział 4.), reprezentujący horyzontalny kierunek na mapie mentalnej, oparty został na opozycji „swojskości” i „obcości” („inności”) przy zastosowaniu następujących kryteriów: religijnego, państwowo-politycznego, narodowo-językowego, klasowo-zawodowego. I tak oto w obrazie świata opisywanego w tekstach kramarskich pojawia się „swój”, czyli: katolik, poddany austriacki, członek narodu czeskiego (względnie przedstawiciel mniejszej grupy etnoregionalnej, posługujący się językiem czeskim) i ubogi mieszkaniec czeskiej prowincji (chłop lub drobny rzemieślnik). Nadrzędne jest tu kryterium religijne, które (podobnie jak narodowo-polityczne) odgrywa ważną rolę w stereotypie „obcego”: innowiercy, bluźniercy, który może nawrócić się na wiarę katolicką, choć bywa to okupione cierpieniem zadany przez ojca-kata, który stara się temu zapobiec. Szczególnym typem „obcego” jest posiadający władzę innowierca-tyran prześladowający katolików. Odnosi się to przede wszystkim do Turków, którym przypisywano szczególne okrucieństwo i porównywano ich do różnych zwierząt, zwłaszcza psów. W tym kontekście dodać należy, że – jak zauważa Dušan Šlosar (zob. D. Šlosar, *Tisíciletá*, Praha 1990, s. 58) – najpewniej od czasów wojen z Turkami na terytorium Czech zaczęto psom nadawać imiona tureckie (pies bowiem nie mógł otrzymać jak człowiek imienia chrześcijańskiego). Były to najczęściej imiona *Sultán* (‘pan, władca’) i *Alli* (‘wysoki, wzniosły’), które przetrwało do początku XX wieku w nowszej formie *Alik*. Taki wybór imion z kolei zdaje się potwierdzać spostrzeżenie Doktoranta, że Turcy byli jedyną grupą religijną znaną Czechom prawie wyłącznie z kampanii wojennych (s. 97).

Równie interesujący obraz „innego” pojawia się przy zastosowaniu kryterium państwowego. Autor dokonuje ogólnego opisu dalszych i bliższych „obcych”, by następnie przedstawić stereotypy 10 krajów i ich mieszkańców (Amerykanów/+Meksykanów, Francuzów, Polaków, Prusaków/+Brandenburczyków, Rosjan, Szwedów, Węgrów, Włochów, Turków/+Tatarów, Żydów). Jest to ważny podrozdział w tej części pracy, ponieważ porządkuje i podsumowuje dotychczasowe wiadomości na temat różnych narodów, a ponadto wyraźniej ukazany tutaj został materiał leksykalny (nazwy własne, połączenia wyrazowe, atrybuty wyrażone przymiotnikowo lub rzeczownikowo itp.). Pan mgr Maciej Mętrak zastosował pewien szablon w opisie krajów/krajin, obejmujący: nazwę kraju, nazwę grupy etnicznej i obraz w tekstach. Hasła mają charakter fasetowy. Autor, w oparciu o prace Aleksandry Niewiary i Zbigniewa Grenia, zaproponował własne ujęcie, wyodrębniając 6 ważnych aspektów: A) psychiczno-charakterologiczny, B) społeczno-ekonomiczny, C) kulturowy, D) fizyczny, E) polityczny, F) religijny. Niestety, nie zawsze konsekwentnie używa przyjętych nazw. I tak np. aspekt psychiczno-charakterologiczny pojawia się jako psychologiczny (s. 144), charakterologiczno-psychologiczny (s. 149) czy psychologiczno-charakterologiczny (s. 154).

W dalszej części tego rozdziału Doktorant niezwykle wielostronnie i wyczerpująco opisuje m.in. hierarchię społeczną, obrazy władców oraz pojawiające się w drukach elementy patriotyzmu, nacjonalizmu czy regionalizmu. Tu w większym niż dotychczas stopniu odnosi się również do gatunku tekstu.

Pan mgr Maciej Mętrak w zasadach opisu przyjął (por. s. 22), że w rozdziałach analitycznych starał się będzie zaprezentować nie tylko elementy stereotypu wyrażone wprost, ale również treści wynikające z refleksji nad semantyką całego tekstu. Ponadto w opisie konkretnych zagadnień uwzględnić pragnie „czynniki, jakimi pamięć indywidualna i społeczna wpływać mogły na konkretne doświadczenie”. Autor pisze dalej tak: „Opracowanie będzie zawierać obszerne wprowadzenie do historyczno-kulturowego kontekstu, z materiałem ilustracyjnym w postaci cytatów, a poszczególne podrozdziały kończyć się będą zwartymi hasłowymi podsumowaniami”. Zauważyć i podkreślić należy, że czyni to z godną podziwu konsekwencją, a wprowadzone treści są ważnym tłem i dopełnieniem omawianych zagadnień i stanowią istotną wartość pracy. Tę samą zasadę Doktorant stosuje w rozdziale 5. poświęconym wertykalnemu, metafizycznemu porządkowi świata rozpiętemu na osi niebo – ziemia – piekło. W porządku tym obecne są dobre i złe siły nadprzyrodzone (np. Bóg, Szatan, aniołowie i diabły), ale ich obraz nie jest czarno-biały: Bóg może też być źródłem złych wydarzeń, zaś Szatan może być strażnikiem moralności i posłańcem bożej kary. Jak już

wspomniano, w tym rozdziale elementy stereotypu również omawiane są na szerszym tle i dogłębnie analizowane – Autor stara się wydobyć każdy niuans i najmniejszy szczegół. Ewentualnie można byłoby tu rozważyć uwzględnienie i wykorzystanie w analizie materiału w większym stopniu oprawy graficznej druków kramarskich (w interpretacji mogłaby być może pomóc praca Barbary Dąb-Kalinowskiej *Ziemia, Piekło, Raj. Jak czytać obrazy religijne*, Warszawa 1994).

Zasadniczą część pracy zamyka Zakończenie, będące bardzo udanym, syntetycznym podsumowaniem poczynionych w pracy ustaleń. Drobnym uchybieniem jest użycie terminu *obecná čeština* bez jego objaśnienia (przypomnijmy, że praca skierowana jest nie tylko do bohemistów). Dalej następuje Lista druków, obszerna Bibliografia cytowanych prac oraz streszczenie w języku angielskim. Warto tutaj podkreślić niezwykle staranne opracowanie wykazu druków – każdy opis zawiera takie dane jak: numer katalogowy (wykorzystywany w pracy zamiast każdorazowego przytaczania długiego tytułu i umożliwiający szybką identyfikację tekstu), informację o melodii, oryginalnie zapisany tytuł, *impressum* oraz *incipit*. Ponadto Autor umieszcza informację o tym, czy druk jest uszkodzony bądź niekompletny.

Pan mgr Maciej Mętrak zadeklarował we Wstępie (s. 9): „Celem niniejszej pracy jest właśnie taka podmiotowa rekonstrukcja obrazu świata utrwalonego w języku, a dostępnego za pośrednictwem materiału folklorystycznego – czeskiej twórczości kramarskiej i obecnych w niej stereotypów dotyczących własnej grupy, innych grup etnicznych, religijnych i społecznych, a wreszcie nadludzkich sił aktywnych na ziemi i metafizycznego porządku świata”. Ten cel z pewnością udało Mu się osiągnąć.

*

Rozprawa doktorska Macieja Mętraka dotyczy bardzo ważnego dla kultury czeskiej, a jednocześnie dość złożonego zjawiska, jakim jest twórczość kramarska, i przybliżyła je polskim bohemistom, historykom literatury i innym specjalistom, ale też wszystkim zainteresowanym twórczością ludową, zwłaszcza środkowoeuropejską. Autor proponuje bardzo szerokie, interdyscyplinarne ujęcie tematu, co znajduje potwierdzenie w tekście głównym oraz w licznych ważnych i cennych przypisach. Układ pracy jest jasny i logiczny. Autor w sposób konsekwentny realizuje postawione w pracy cele, a także jasno i przejrzyście opisuje badane zagadnienia. Wysoko oceniam sposób przeprowadzenia badań, a także bardzo rzetelną analizę materiału źródłowego. Rozprawa Macieja Mętraka jest solidnym i wielostronnym

opracowaniem naukowym. Godne podkreślenia są dojrzałość i dystans badawczy. Praca dowodzi ponadto dobrej orientacji Doktoranta w literaturze przedmiotu, co częściowo wynika zapewne z faktu, że rozprawę doktorską poprzedziły publikacje kilku artykułów dotyczących zarówno tematyki druków kramarskich (np. obrazu Żyda czy grzesznej kobiety), jak i opisu czeskiej twórczości kramarskiej w ogóle.

Pragnę bardzo mocno podkreślić, że wskazane przeze mnie powyżej drobne uchybienia, a także nieliczne błędy stylistyczne (głównie powtórzenia) oraz interpunkcyjne nie umniejszają wartości pracy. Rozprawa doktorska Macieja Mętraka *Mapa świata z jarmarcznej ulotki – czeska dziewiętnastowieczna twórczość kramarska w perspektywie etnolingwistycznej* z pewnością spełnia wymagania stawiane pracom doktorskim i stanowi, moim zdaniem, ważną pozycję zasługującą na wyróżnienie, a także na ukazanie się drukiem w postaci książkowej. Pracę oceniam pozytywnie i wnoszę o dopuszczenie pana mgra Macieja Mętraka do dalszych etapów postępowania doktorskiego.

dr hab. Renata Bura

Kraków, 30.07.2020 r.